

LLETRES DE BATALLA

L'estudi històric de les societats naturalistes en contextos locals: el cas valencià dins el cas espanyol

Jesús Ignasi Català Gorgues*

Rebut: 29.07.03

Acceptat: 05.11.03

Resum

Al llarg de les primeres dècades del segle xx, les activitats naturalistes al País Valencià assoliren un nivell reeixit pel que fa a llur qualitat i intensitat. Aquest fet anà acompanyat d'un desenvolupament considerable de l'associacionisme naturalista. L'article fa un resum d'aquest procés i l'insereix dins el context general d'Espanya. A més, suggereix algunes possibilitats per tal de portar llum, per mitjà d'aquest tipus d'estudis, a uns altres problemes relacionats amb la dimensió social del coneixement naturalista, com ara les relacions entre professionals i aficionats, la creació de coneixement general en un context local i la inserció del procés associatiu en les particularitats socials del moment i el lloc.

MOTS CLAU: història natural, societats científiques, Espanya, País Valencià, segle xx.

Abstract

The historical study of natural history societies in their local contexts: the Valencian case within its Spanish setting

* Institut d'Història de la Ciència i Documentació López Piñero (Universitat de València-CSIC). Av. Blasco Ibáñez, 15. 46010 València.
Institut d'Humanitats Àngel Ayala i Departament d'Humanitats (Universitat Cardenal Herrera-CEU). Facultat de Ciències Socials i Jurídiques. Prolongació C7/Sant Bertomeu, s/n. 46115 Alfara del Patriarca (València).

During the first decades of the 20th century, the activities of naturalists in the Valencian Country reached a notable level of quality and intensity. This was accompanied by a considerable development of natural history associations. This paper summarises this process and sets it in the general Spanish context. It also suggests some ways of illuminating, through studies of this type, other questions relating to the social aspects of natural history, such as the relationship between professionals and amateurs, the creation of universal knowledge in local contexts, and the adaptation of the process of association to the social particularities of the time and place.

KEY WORDS: natural history, scientific societies, Spain, Valencian Country, 20th century

Resumen

El estudio histórico de las sociedades naturalistas en contextos locales: el caso valenciano dentro del caso español

Durante las primeras décadas del siglo xx, las actividades naturalistas en el País Valenciano alcanzaron un nivel destacable tanto por su calidad como por su intensidad. Este hecho fue de la mano de un desarrollo considerable del asociacionismo naturalista. El artículo presenta un resumen de este proceso, y lo coloca dentro del contexto general español. Por otro lado, propone algunas posibilidades con la intención de dar luz con este tipo de estudios a otros problemas

relacionados con la dimensión social del conocimiento naturalista, caso de las relaciones entre profesionales y aficionados, la creación de conocimiento general en un contexto local y la inserción del proceso asociativo en las particularidades sociales de cada momento y lugar.

PALABRAS CLAVE: historia natural, sociedades científicas, España, País Valencià, siglo XX.

Introducció

Dins de l'estudi històric de les disciplines científiques, l'associacionisme ha estat des de fa molts anys un camp privilegiat d'interès. Els canvis d'enfocament que patí la història de la ciència durant els anys seixanta i setanta del segle XX, que tendiren a afermar la centralitat dels processos i expressions socials de la pràctica científica, no feren sinó impulsar encara més els treballs al voltant de com els practicants de la ciència s'organitzaven en societats i associacions de tota mena. Per altra banda, els acostaments al mode de fer ciència, no ja en els grans centres de recerca, sinó en les perifèries científiques, han obligat a retre especial atenció als contextos locals on la ciència efectivament té lloc. No cal avisar ací de l'especial tret que es palesa en la història natural, una disciplina on la connexió amb els àmbits locals és especialment conspícua. Aquesta percepció, en tot cas, podria ser objecte de discussió. Ara, però, cal parar esment en allò que ens ofereix la historiografia de la ciència en l'àmbit català i espanyol al voltant de la qüestió que ens ocupa específicament: l'associacionisme naturalista a casa nostra.

El ben cert és que no disposem, de moment, de cap obra de referència que ens pugui oferir un marc general descriptiu dels aspectes socials de la pràctica naturalista en l'època contemporània, tant si és a Espanya com als Països Catalans, de l'estil de l'obra clàssica de David Allen (1994, publicada originàriament

el 1976) per al cas britànic, potser el més estudiat i per al qual tenim una ingent bibliografia crítica. L'únic intent de fer un acostament social d'ampli abast a la realitat del col·lectiu de naturalistes espanyols, dins en tot cas d'un període prou restringit com és el de la Restauració (1874-1922), amb mínimes projeccions a les èpoques que l'emmarquen, va ser el conjunt d'aportacions de José Sala Catalá (1981, 1982, 1984a, 1984b, 1985, 1987), caracteritzades per l'assumpció explícita dels pressupòsits generals del model de Thomas F. Kuhn per a l'explicació dels processos de revolució científica. Sala, que centrava el seu estudi en la biologia, i no en la història natural –amb la qual cosa no prenia en consideració els geòlegs, però sí els cultivadors de les disciplines biològiques experimentals juntament amb zòlegs i botànics, en una elecció molt discutible si atenem els vincles que hi havia aleshores entre tots aquests col·lectius–, valorava la situació de l'esmentada ciència en l'Espanya de l'època com una típica situació de canvi de paradigma, com a conseqüència de la recepció de les idees evolucionistes. La proposta, que tenia el valor d'haver estat fonamentada en l'anàlisi d'un nombre ingent de fonts, contenia en qualsevol cas greus incoherències internes i d'adequació de context, a més d'assumpcions de concepte poc afermades, que la feren poc útil (Català, 2001).

Aquesta mancança ocorre juntament amb l'escassa presència de treballs generals a propòsit de l'associacionisme naturalista. L'única societat naturalista dins l'Estat espanyol que té una història general de tot el curs de la seua existència és, precisament, la Institució Catalana d'Història Natural, de la qual s'ocupà Josep Maria Camarasa (2000). L'obra de Camarasa cal inserir-la dins del context del centenari de la fundació de la Institució, esdevinguda el 1899. Com a producte derivat d'un estudi acurat de les fonts impreses i d'arxiu, fet a més per un dels més destacats historiadors

---

catalans de la ciència i bon coneixedor de la historiografia sobre l'associacionisme naturalista, aquesta obra no és ni de bon tros una aportació contingent –com algú podria pensar per raó del seu caràcter commemoratiu–, sinó perdurable i de referència.

Pel que fa a la Reial Societat Espanyola d'Història Natural, la degana d'entre totes les societats científiques –no tan sols naturalistes– de l'Estat espanyol –va ser fundada el 1871–, i que ha mantingut una admirable vitalitat i presència social al llarg de la seua existència, ha estat estudiada només en aspectes parcials, per bé que el conjunt d'aportacions, sense resultar suficient, permet en tot cas articular una visió prou ampla, si més no pel que fa al període anterior a la Guerra Civil. Fins fa relativament pocs anys, i fora d'algunes revisions històriques i apologetiques molt antigues (Bolívar, 1940; Hernández Pacheco, 1949; Pan, 1949) i, encara que útils, concebudes des de pressupòsits historiogràfics que ara trobem insuficients i per circumstàncies prou accidentals, l'únic treball que hi havia era la tesi doctoral de Martínez Sanz (1981), referida, però, només als primers cinquanta anys d'existència de la Reial Societat, i més centrada en els aspectes documentals que no pas en aquells d'història pròpiament institucional. Caldrà esperar els anys centrals de la dècada dels noranta per trobar una embranzida real en els estudis al voltant d'aquesta importantíssima societat científica. El 1994, la tesi de Santos Casado (1994b) sobre la introducció de l'ecologia a Espanya, apareguda impresa poc després (Casado, 1997), palesava la rellevància de la Reial Societat Espanyola d'Història Natural en l'organització i normalització de la pràctica naturalista en el seu àmbit geogràfic durant el canvi del segle XIX al XX. Simultàniament, aquest mateix autor ofería una original anàlisi de la seua activitat, en la qual posava en relleu la dimensió nacionalista espanyolista que animava les iniciatives científiques que impulsa-

va (Casado, 1994a). Per aquella època, Català (1995) començava els seus estudis sobre la secció de València de la Reial Societat Espanyola d'Història Natural.¹ I el 1996, amb motiu del 125è aniversari de la Reial Societat, es presentaren dues comunicacions a la biennial organitzada per commemorar l'efemèride (Gomis, 1996b; Català, 1996b), alhora que Alberto Gomis (1996a), llavors arxiver de la Reial Societat, publicava un article divulgatiu on es repassaven resumidament els principals esdeveniments de la seua perllongada història.² El 1998 es va publicar un volum col·lectiu, que constituí el primer volum de la segona època de les *Memorias de la Real Sociedad Española de Historia Natural*, el qual, dirigit per Alfredo Baratas i Joaquín Fernández, recollia catorze aportacions, obra de tretze autors, a propòsit de qüestions ben diverses i des d'enfocaments també variats, amb el denominador comú de la referència a la Reial Societat Espanyola d'Història Natural. Així, en la majoria dels casos es feia un acostament disciplinar, encara que en d'altres s'optava més per l'acostament institucional o de l'articulació del col·lectiu de naturalistes (Baratas & Fernández, 1998). En el dia d'avui, aquesta obra és la més important centrada en la dimensió històrica de la Reial Societat Espanyola d'Història Natural, però està molt lluny de poder ser considerada «la història» de la Reial Societat. Arran d'aquesta xicoteta allau de treballs, l'interès sembla haver-se refredat; no obstant això, han aparegut aportacions com les de Perejón (1999), dedicada a la secció de Saragossa, o la de Pelayo (1999), sobre la repercussió de l'evolucionisme en el si de la Reial Societat.

¹ La secció de València va ser fundada el 1913, i tingué una vida científica molt activa fins ben entrats els anys trenta. El 19 de juny de 2002, amb motiu de la presentació de la recent constituïda Societat Valenciana d'Història Natural, delegació de la Institució Catalana d'Història Natural al País Valencià, l'autor pronuncià una conferència sobre la història de la secció de València. Aquest article és fruit del compromís adquirit en aquella ocasió per l'autor.

² Una orientació semblant oferí l'article de Baratas & Gomis (1998).

Pel que fa a altres societats naturalistes d'importància, i a més amb notable implantació en l'àmbit cultural català, com ara la Societat Aragonesa de Ciències Naturals –fundada el 1902 per impuls del jesuïta i naturalista català establert a Saragossa, Longí Navàs, i anomenada des de 1919 Societat Ibèrica de Ciències Naturals–, o la Societat Entomològica d'Espanya –constituïda el 1918 a instàncies del mateix Navàs–, han estat estudiades només de manera subsidiària a unes altres qüestions, sense que hagin merescut un tractament monogràfic enlloc. A aquestes societats orientades exclusivament a la història natural, cal afegir-hi, per completar el panorama associatiu naturalista espanyol del primer terç del segle xx, la més generalista Associació Espanyola per al Progrés de les Ciències, fundada el 1908, i que ha rebut atenció monogràfica en Ausejo (1993), en una obra en tot cas molt discutible a causa del plantejament i metodologia que usa.³

En aquest article volem oferir una visió sintètica de la trama associativa que exhibien els naturalistes al País Valencià del primer terç del segle xx, aprofitant dades ja aportades en altres treballs centrats en la secció de València de la Reial Societat Espanyola d'Història Natural (Català, 1995, 1996a, 1996b, 1997a, 1998), i introduint-ne de noves, i en tot cas, comparant la situació local amb la pròpia del conjunt de l'Estat espanyol. A més, tractarem de sondejar les possibilitats d'un estudi d'aquesta mena a l'hora d'extraure conclusions que vagen més enllà de la mera

descripció, per connectar la qüestió de l'associacionisme naturalista amb unes altres d'interès històric, com ara la professionalització, la pràctica científica al camp, etc.

Les societats científiques i el col·lectiu de naturalistes valencians del primer terç del segle xx

El període comprès entre l'inici del segle xx i el començament de la Guerra Civil espanyola resulta especialment interessant pel que fa al conreu de la història natural al País Valencià. Es tracta d'un període de notable activitat, si recordem el context geogràfic i social relativament marginals de l'època, amb iniciatives molt interessants tant des de l'estricta àmbit de la pràctica científica com de la seua projecció social. En aquesta època, la ciutat de València tenia un nombre gens menyspreable de cultivadors de la història natural, als quals cal afegir practicants que desenvolupaven la seua tasca en unes altres localitats del territori, però que mantenien amb els seus col·legues de la capital relacions fluides. El llast típic de les iniciatives científiques a casa nostra, i que tant ha caracteritzat la contemporaneïtat espanyola, que no és altre que la dependència de la iniciativa personal i particular (López Piñero & Navarro, 1995: 560), volia ser superat per aquest grup de naturalistes, amb més o menys consciència, i és per això que es van promoure moviments a favor de l'associacionisme.

El cas més evident, ja que es tractava d'una entitat impulsada des de dins del col·lectiu de naturalistes valencians, és el de la secció de València de la Reial Societat Espanyola d'Història Natural. La secció és constituïda, com ja hem avançat, el 1913, a instàncies del catedràtic d'Història Natural de l'Institut General i Tècnic de València –on tindria la seua secció–, el lleonès Celso Arévalo, que en aquells

³ L'assumpció explícita per part d'Ausejo de la tesi que l'Associació Espanyola per al Progrés de les Ciències va ser el resultat de la iniciativa dels sectors més laïcistes de la ciència espanyola, no fa justícia a l'impuls inicial que li donaren elements militants catòlics, com tampoc a l'activa participació que en les activitats impulsades per l'Associació –bàsicament, els seus congressos– tingueren al llarg del temps aquests elements catòlics. Per a una aproximació al tema, podeu consultar Català (2003). Qüestions més avaluable objectivament, com ara l'omissió del contingut d'un volum sencer de comunicacions en el repertori que Ausejo inclou en el seu llibre, obliguen un acostament prudent a l'obra en qüestió, sense negar l'interès de moltes de les dades que s'hi inclouen.

---

moments estava entestat a muntar un centre de recerca hidrobiològica, iniciativa que no trigaria a materialitzar-se sota el rètol oficial de «Laboratorio de Hidrobiología Española». Arévalo, així, no volia una altra cosa sinó trobar suport per a la seua iniciativa mitjançant la fundació d'una entitat associativa que reunís en un mateix fòrum els més reeixits naturalistes valencians. Com que a la ciutat de València es donaven les condicions mínimes que establien els estatuts de la Reial Societat Espanyola d'Història Natural per a la constitució d'una secció local, Arévalo trià aquesta fórmula i així no hagué de formar una societat nova (Casado, 1994b, 1997; Català, 1995, 1998). De tota manera, el grau d'independència de les seccions locals dins la Reial Societat era prou notable, amb la qual cosa, i gràcies alhora a la capacitat dinamitzadora d'Arévalo i a l'actitud favorable de bona part dels seus col·legues, ben aviat la secció consolidà les seues activitats, fins al punt que quan el seu promotor es traslladà a Madrid per ocupar la càtedra de l'Institut Cisneros, la secció de València no només va ser capaç de continuar durant vora dues dècades més en ple funcionament, sinó que fins i tot va veure com creixia el nombre d'associats; així, dels 16 socis inicials, s'havia passat als 29 el 1919, quan Arévalo acabava de deixar València; el 1924 s'assolia el màxim de la història de la secció, 89 socis, xifra al voltant de la qual es mantingué durant la resta de la dècada, tot i que després va iniciar una lenta i continuada davallada (Català, 1998). A més, hem de pensar que no tots els socis de la secció eren naturalistes actius; molts ho eren, sí, però la fracció d'aquells que no ens consta que fessin cap activitat naturalista no és gens menyspreable. Com a aproximació, dels 142 socis registrats per al període comprès entre 1913 i 1936, només 18 tenen producció impresa, encara que almenys de 53 socis sí que es registra alguna participació

activa en les sessions científiques. Així i tot, la proporció de membres «inactius» pel que fa a la pràctica naturalista –tampoc no incrementaríem molt el nombre si hi afegíssim referències d'aportació d'exemplars, participació en excursions, etc.– és, clarament, molt elevada. De fet, si atenem les professions del socis, trobarem, al costat d'un nombre molt alt de docents –un total de 50, poc més d'un terç del total–, una presència gens menyspreable de metges, farmacèutics i tècnics, inclosos ací diversos enginyers. Militars i propietaris, ocupacions tradicionalment relacionades amb el conreu no professional de la història natural, hi tenien també la seua quota. També hem de constatar que, del grup majoritari, el dels docents, molts no es dedicaven a la docència de la història natural, i en molts casos, ni tan sols a la de cap disciplina tradicionalment etiquetada com «de ciències» (Català, 2000: 178-185). Amb açò, resta palès que força membres de la secció s'hi veieren atrets més per la dimensió social que la secció podia assolir, o més probablement, com a conseqüència de llur vinculació personal a algun del naturalistes actius, que no pas per la seua afeció a la història natural.

Cal remarcar que la Reial Societat Espanyola d'Història Natural era la societat de referència per al col·lectiu de naturalistes espanyols. El prestigi del qual gaudia, fruit tant de la implicació de científics que tenien el reconeixement internacional a la seua tasca –com ara l'entomòleg Ignacio Bolívar i l'histològ Santiago Ramón y Cajal–, com de la rigorosa i eficaç política de publicacions –la Reial Societat publicà entre 1872 i 1901 un volum anual de la seua revista, els *Anales*, succeïda des de la darrera data per dues noves sèries, *Boletín* i *Memorias*, i a les quals s'afegiria posteriorment una altra de *Conferencias y Reseñas Científicas* i la *Revista Española de Biología* (Gomis, 1996a)–, feien quasi automàtica l'adhe-

sió de qualsevol naturalista radicat a l'Estat espanyol, tant dels vinculats a les universitats, instituts de segon ensenyament, museus, jardins botànics o altres centres de recerca amb reconeixement oficial, com d'aquells que exercien privadament el conreu de la història natural. Fins i tot, també s'hi vincularen altres persones sense una clara vocació per la història natural, però que entenien que podia ser útil ajudar, mitjançant la seua quota com a soci, una entitat que tant feia per al progrés científic i cultural d'Espanya. I així, la Reial Societat esdevingué gairebé un monopoli de les tendències associacionistes entre els naturalistes, alhora que una via de promoció social per a alguns ciutadans que no participaven d'eixa condició. Només alguns pocs personatges, com l'adés esmentat Navàs, enfrontats per qüestions personals, ideològiques i institucionals als grups més influents en el si de la Reial Societat, en qüestionaren obertament les directrius, i, en el cas al·ludit, plantejaren amb cert èxit diverses alternatives.

Així cal entendre la fundació de la Societat Aragonesa de Ciències Naturals. Longí Navàs mantenia en aquella època –com ja s'ha avançat, la Societat Aragonesa va ser fundada el 1902– una relació cada cop més difícil amb els cercles madrilenys que, tant pel conducte de la Societat Espanyola d'Història Natural –que llavors encara no ostentava el títol de «Reial», atorgat el 1903 (Gomis, 1996a)–, com per l'aparell universitari supeditat a la Universitat Central de Madrid, com també per la poderosa estructura que aleshores ja era el Museu de Ciències Naturals de Madrid –anomenat «Nacional», com encara avui, des de 1913–, dominaven el col·lectiu estatal de naturalistes. Encara que no era l'únic, el component ideològic hi era molt important; açò explica que, en carta adreçada a Carlos Pau, Navàs comunicés al seu corresponsal que desitjava fundar «una sociedad aragonesa independiente, desligada de todo resabio sectario y de espíritu fran-

camente católico».⁴ Precisament aquest darrer tret caracteritzà de manera especial la Societat Aragonesa, la qual, per cert, adoptà com a significatiu lema la divisa «Scientia, patria, fides». Malgrat la seua denominació, l'expansió per altres regions de l'Estat va ser quasi simultània a l'inici de les activitats. Aquesta circumstància ens impedeix sostenir el caràcter local de la Societat Aragonesa; de fet, per adaptar-se a la realitat de la seua presència al llarg del territori espanyol, canvià el 1919 el seu nom pel de Societat Ibèrica de Ciències Naturals. Si atenem les relacions de socis incloses en el començament dels volums anuals del *Boletín de la Sociedad Aragonesa* (després *Ibérica*) de *Ciencias Naturales*, es fa palès que al llarg de la seua existència, perllongada fins al 1936, la Societat va créixer sostingudament durant els seus primers anys, i es va estabilitzar al voltant dels 160 socis durant la segona dècada del segle. Assolí el seu màxim el 1923 –232 membres–, i s'estabilitzà de nou fins a l'inici dels trenta, quan entra en un període de marcat descens, fins al punt que el 1936 només tenia 93 socis (Societat Aragonesa, 1903-1918; Societat Ibèrica, 1919-1936). Sens dubte, l'orientació ideològica defensada i la vinculació als àmbits eclesiàstics i, específicament, jesuïtes, posats en situació precària arran del triomf republicà, són factors que expliquen, almenys en part, aquesta davallada. En allò que respecta al País Valencià, al primer soci, l'esmentat Carlos Pau, que formalitzà el seu ingrés alhora que es produïa la fundació de l'entitat, hi succeïren ràpidament altres adhesions; el 1913, l'any en què es funda la secció de València, hi havia quatre socis més de l'Aragonesa que de l'Espanyola al País Valencià. El nombre màxim de socis radicats al País Valencià fins al 1936 va

⁴ Carta de Longí Navàs a Carlos Pau. Saragossa, 8 de novembre de 1901. Arxiu de l'Institut Botànic de Barcelona, *Epistolari de Pau*, L1-8, citat per Mateo (1996: 33).

---

ser de 19, precisament en l'any esmentat, i el total al llarg del període, de 38, dels quals 8 publicaren quelcom en els òrgans d'expressió de l'entitat. La presència valenciana a la Societat Aragonesa (i després Ibèrica) se situa al voltant del 10 %-11 % del total de socis al llarg de quasi tot el seu període d'existència, un percentatge, per tant, prou alt.

Navàs impulsà, també, la creació de la Societat Entomològica d'Espanya, la primera societat naturalista especialitzada que tingué continuïtat a Espanya.⁵ Navàs, de fet, era un excel·lent entomòleg, especialista en allò que en l'època s'anomenaven «neuròpters», i on s'inclouïen, a més dels megalòpters, rafidiòpters i planipennis, ordres que integrarien eixe suposat «complex neuropteroides» d'alguns autors actuals, els tricòpters, els odonats i els efemeròpters. D'acord amb Bastero (1989), Navàs hauria estat autor de 388 gèneres, 2684 espècies i 244 varietats noves, unes dades que són bona mostra de la intensa activitat entomològica que exhibí aquest personatge. A banda de la seua indiscutible perícia en aquesta branca de la zoologia, l'impuls de la Societat Entomològica d'Espanya per part de Navàs també es podria relacionar hipotèticament amb el desig de plantejar un repte als seus adversaris, els entomòlegs de Madrid, situats en l'òrbita d'Ignacio Bolívar, director del Museu Nacional de Ciències Naturals, i considerat la figura de referència en l'adveniment de la pràctica moderna de l'entomologia a Espanya (Bach & Compte, 1997). Si atenem, però, la correspondència que mantingué Navàs amb l'himenopteròleg José María Dusmet, que dugué a terme una intensa tasca científica al Museu Nacional de Ciències Naturals sense pertànyer formalment a la seua plantilla, i que

no estava integrat en tot cas al cercle de Bolívar, trobem que, realment, Navàs tenia l'esperança que els recels que suscitaria la iniciativa en l'esmentat cercle acabarien per superar-se,⁶ i fins i tot, desitjava integrar Bolívar en la nova societat científica.⁷ Com que, finalment, ni Bolívar ni els seus afins –al capdavant, el grup capdavanter de l'entomologia espanyola– s'hi adheriren, les possibilitats reals de la Societat Entomològica d'Espanya d'encetar una tasca profitosa, pel que fa a la integració d'esforços entre els entomòlegs espanyols, resultaven de partida prou minsos. El *Boletín de la Sociedad Entomológica de Espanya*, de fet, es nodrí bàsicament de la tasca contínua, quasi febril, de Navàs, i de la interminable publicació per fulletons del *Catálogo sistemático-geográfico de los Coleópteros de la península ibérica*, obra del sacerdot José María de la Fuente, rector de la parroquial de Pozuelo de Calatrava (Ciudad Real). La Societat Entomològica mostra una evolució demogràfica semblant a la de la Societat Ibèrica, amb un període d'estabilitat després d'assolir el màxim –139 socis– el 1924, i una davallada, en aquest cas no tan acusada, durant els anys previs a la Guerra Civil. La presència de socis residents al País Valencià es quantifica en un total de 16, amb un màxim de 10 el 1930 (Societat Entomològica, 1918-1935).

Pel que fa a la Institució Catalana d'Història Natural, Camarasa (2000: 11) ha posat en relleu com el seu esperit fundacional es relacionava perfectament amb una tipologia estàndard d'entitat catalanista, impulsada per gent jove, políticament conservadora i d'extracció mesocràtica, i que trobava a Catalunya el seu referent nacional i estimava les possibilitats

⁵ De fet, és quasi anecdòtica l'existència de la Societat Botànica Barcelonesa, fundada el 1872 (Sánchez-MoscOSO, 1996), i de la Societat Linneana Matritense, constituïda el 1878 (Casado, 1997: 56-57), a causa de l'escassa activitat i el curt període d'existència que van tenir.

⁶ Carta de Longí Navàs a José María Dusmet. Saragossa, 2 de desembre de 1917. Arxiu del Museu Nacional de Ciències Naturals, *Personal científico, sec. José María Dusmet*, c. P51.

⁷ Carta de Longí Navàs a José María Dusmet. Saragossa, 29 de novembre de 1917. Arxiu del Museu Nacional de Ciències Naturals, *Personal científico, sec. José María Dusmet*, c. P51.

del català com a llengua de cultura. Aquesta inserció en l'àmbit cultural català –un àmbit que, aleshores, podem concebre en reconstrucció–, explícita i definitiva des del començament, comprometia, com és lògic, les possibilitats d'expansió de la Institució fora de Catalunya. Un altre tret definitori és la seua posició inicial confessional, que, tot i la progressiva laïcització, mai no abandonà plenament. De fet, els clergues sempre tingueren una presència molt notable en el seu si, tant pel nombre com pels càrrecs que ocupaven. Amb açò tenim un altre tret –compartit amb la Societat Aragonesa de Ciències Naturals, per a la fundació de la qual Navàs prengué com a model precisament la Institució Catalana (Camarasa, 1989: 181)– que tampoc no afavoria la incorporació de tota mena de persones amants de la història natural. Finalment, cal parar esment en el fet que els primers temps de la Institució estigueren dominats per la presència i l'activitat de naturalistes aficionats, primordialment dedicats al col·leccionisme (Camarasa, 2000: 39), una activitat que començava a ser menystinguda per alguns naturalistes professionals. Al País Valencià, certament, ben poca presència trobem de socis de la Institució, en contra d'allò que sosté Blas (1987: 69) a propòsit de la integració en l'entitat de «tots els naturalistes catalans de l'època i els procedents de les Illes i el País Valencià». Més significatiu encara és que, fins a la Guerra Civil, només cinc autors residents i nadius al País Valencià col·laboraren en el *Bulletí de la Institució Catalana d'Història Natural*, i en cap cas ho feren en català, sinó sempre en castellà.

És evident que l'adhesió a aquestes societats que podem qualificar com a «alternatives» no podia ser mai el resultat de la força del consens generalitzat que hi havia respecte de la posició capdavantera en allò científic, però també institucional, de la Reial Societat. Les adhesions a la Reial Societat no suposaven *a priori* cap

assumpció ideològica –més aviat, aquest condicionament el mostraven les baixes, com va ser el cas de Navàs i de Pau, que acabà, però, tornant a ingressar i, fins i tot, va ser president de la secció de València entre 1929 i 1931 (Català, 1997a)–, mentre que ser soci de l'Aragonesa o de la Institució sí que implicava un compromís afegit a la simple estima per l'estudi de la natura i a les obligacions que contrau qualsevol membre d'una associació. En el primer cas, era un reconeixement de confessionalitat o, si més no, de no confrontació amb els cercles confessionals i llur poder. En el segon, una militància, o almenys un respecte actiu, a favor dels moviments culturals, i si s'esqueia, polítics, relacionats amb la recuperació d'un cert sentit de «catalanitat».

Si atenem la dedicació dels 38 membres de la Societat Aragonesa –o, en el seu cas, Ibèrica– residents al País Valencià, hi trobarem no menys de 9 clergues –pràcticament, una quarta part del total–, i cap catedràtic d'universitat; a la secció de València, se'n registren 11, de catedràtics universitaris. Açò és coherent amb el fet que la Societat Aragonesa, nascuda sota les circumstàncies d'enfrontament abans descrites, va atraure fonamentalment naturalistes sense inserció professional en els centres de recerca de referència a Espanya –concretament, el Museu Nacional de Ciències Naturals i algunes facultats– i aficionats, a més, naturalment, dels naturalistes més compromesos amb la religió catòlica, que no eren altres que aquells que havien professat com a sacerdots o religiosos. El mateix perfil d'absència de socis vinculats a la universitat i de presència destacada de clergues –un nombre de 6, aproximadament dues cinquenes parts del total– es repeteix per al cas de la Societat Entomològica d'Espanya –en molts aspectes, simple satèl·lit de la Ibèrica–, la qual, com a tret derivat de la seua orientació especialitzada, va atraure membres procedents de l'àmbit de la recerca agronòmica i forestal.

El cas singular de l'Associació espanyola per al Progrés de les Ciències

Quan el 1908 es funda l'Associació Espanyola per al Progrés de les Ciències, la pràctica del congrés científic estava a penes desenvolupada a l'Estat espanyol. Fora d'algunes reunions de professionals de l'àmbit sanitari, el ben cert és que entre els cultivadors d'unes altres disciplines mai no s'havia dut a terme cap iniciativa semblant a un congrés estatal o, almenys, regional. El 1907, però, se celebrà a Saragossa, per iniciativa una volta més de l'actívisim Longí Navàs, un homenatge dels naturalistes espanyols a Linné en el segon centenari del seu naixement (Camarasa, 1989: 181). No va ser casual de cap manera l'elecció de l'homenatjat, ja que Linné representava el pensament fixista en història natural enfront dels transformistes, una qüestió ben important en el context de confrontació obert arran de l'impacte de l'obra de Darwin. Deixant de banda aquestes consideracions, el ben cert és que Navàs aconseguí reunir en un volum un nombre gens menyspreable de col·laboracions, amb la qual cosa mostrà la seua capacitat d'organització i convocatòria. Per açò, a les acaballes de 1907, la secció de Saragossa de la Reial Societat Espanyola d'Història Natural, en la qual encara participava Navàs, proposà a la junta directiva de la Reial Societat a Madrid l'organització d'un congrés de naturalistes per a l'any següent, dins el programa d'actes commemoratius del centenari dels setges de Saragossa (Hormigón, 1987). La junta directiva assumí la iniciativa amb aparent aquiescència, alhora que acordava delegar la secció de Saragossa per als treballs preliminars d'organització, i fins i tot proposava un seguit de persones, totes sòcies residents a la ciutat, per formar un comissió que treballaria coordinadament amb Madrid (Reial Societat, 1907). El 8 de gener de 1908, i després d'haver estat nomenat president de la Reial Societat, el catedràtic universitari Lluís Simarro, repre-

sentant destacat dels sectors més esquerrans dins la ciència espanyola, la junta directiva prengué l'acord de fer una convocatòria no ja dirigida només als naturalistes, sinó a científics de totes les branques del coneixement (Reial Societat, 1908). Cal afegir que uns dies abans, concretament el dia 2, havia tingut lloc l'assemblea fundacional de l'Associació Espanyola per al Progrés de les Ciències (Ausejo, 1993), tot i que la majoria de socis de la Reial Societat no n'estaven assabentats. No cal fer massa esforços per imaginar quina seria la reacció de Navàs, que veia com els seus adversaris ideològics –com a promotor de la idea apareixia l'antic cap de govern i catedràtic a la Universitat Central, el liberal Segismundo Moret, un dels polítics que més rebuig suscitava entre els sectors clericals– es feien amb una iniciativa promoguda per ell i la reconvertien per evitar que el jesuïta es pogués així erigir en portaestendard de la ciència pàtria. Navàs reaccionà fent que la Societat Aragonesa de Ciències Naturals assumís la idea original d'un congrés exclusivament de naturalistes. El resultat va ser que del 7 al 10 d'octubre de 1908 tingué lloc a Saragossa l'anomenat «Primer Congreso de Naturalistas Españoles» (Actas, 1909), amb prou èxit si atenem les circumstàncies de fractura que es vivien dins el col·lectiu naturalista, ja que s'aconseguí que s'hi presentaren 35 comunicacions; i al seu torn, dues setmanes després, se celebrà a la mateixa ciutat el «Primer congreso de la Asociación Española para el Progreso de las Ciencias» (Hormigón, 1987), amb una secció dedicada a les «ciències naturals» que recollí 29 comunicacions, i que es constituí, així, en la segona secció amb més aportacions. Almenys quatre naturalistes presentaren comunicacions en ambdós congressos, entre ells, el catedràtic d'Història Natural de l'Institut General i Tècnic d'Alacant, el geòleg i paleontòleg Daniel Jiménez de Cisneros.

Al «Primer Congreso de Naturalistas Españoles» no hi seguí un de segon. Sí que trobà continuïtat, però, l'altra iniciativa, fet que sig-

nificaria la consolidació de la pràctica congressual científica a Espanya. I així, València va ser escollida per a la celebració del segon congrés de l'Associació Espanyola per al Progrés de les Ciències, que hauria d'haver tingut lloc el 1909, encara que per diverses circumstàncies va ser ajornat al 1910, i no aconseguí ni de bon tros l'èxit del seu predecessor. Allò que crida més l'atenció, però, va ser la destacada presència de científics jesuïtes a la secció de naturals. Fou el cas de Jaume Pujiula, aleshores director del laboratori biològic de l'Ebre, que presentà una bel·ligerant comunicació, la tesi central de la qual volia demostrar la ruïna on jeia el *principi filogenètic* i l'enorme potencial del *principi teleològic* (Pujiula, 1911). L'estrella, però, fou Navàs, que va ser autor de quatre comunicacions, dues de les quals van ser impreses en les actes del congrés següent, celebrat a Granada, però al cap i a la fi presentades a València. Tres de les comunicacions eren de contingut entomològic (Navàs, 1911a; 1911b; 1912a), mentre que la quarta es consagrava a una reflexió al voltant dels avenços que havien experimentat les ciències naturals a Espanya des del començament del segle xx. Tot i reivindicar-hi la paternitat de l'Associació Espanyola per al Progrés de les Ciències a favor de la Societat Aragonesa de Ciències Naturals, el to general de la comunicació resultava prou conciliador (Navàs, 1912b). L'aparentment derrotat Navàs plantejava així una nova estratègia, la de «reconquistar», si se'n permet l'expressió, l'Associació per a la causa catòlica. Tan satisfet quedà, que en la ressenya del congrés que ell mateix publicà a *Razón y Fe*, i que resulta molt menys conciliadora que la comunicació, parlava del fet que el congrés de València havia estat «un pequeño triunfo de la ciencia católica» (Navàs, 1910: 368).⁸ Coherent amb la seua nova estratègia, Navàs acabà per ser l'autor amb més comunicacions en la secció

de ciències naturals de la història de tots els congressos de l'Associació, i en tots aquests estigué acompanyat per molts altres germans de congregació o membres d'altres instituts religiosos, com hom pot comprovar si repassa el repertori contingut en el llibre d'Ausejo (1993). L'aparent triomf inicial del laïcisme en el si de l'entitat, per tant, no es consolidà. Cal dir, en tot cas, que el fet que l'Associació Espanyola per al Progrés de les Ciències tingués com a prioritat l'organització d'un congrés, amb periodicitat habitualment bianual, explica que, a la fi, el fet de pertànyer a l'Associació no dugués aparellat un compromís tan fort com el que suposava ser soci de les societats amb una activitat científica molt més continuada.

La implantació de l'Associació al País Valencià resultà molt notable. Al llarg del període 1912-1929, del qual tenim llistes dels socis (Associació Espanyola, 1913, 1916, 1918, 1920, 1922, 1924, 1927, 1929), trobem un total de 190 persones i institucions residents al territori que pertanyien a l'Associació. És digne d'esment el fet que 43 d'aquests socis es dedicaren, amb més o menys intensitat, a la història natural, en clara correspondència amb l'aportació destacada del col·lectiu de naturalistes a la vida i els treballs de l'entitat també en l'àmbit estatal, circumstància que en el comitè local de València es palesa a més per una presència creixent de cultivadors de la història natural en els càrrecs directius, que en alguns casos es compatibilitzaven a més amb càrrecs de responsabilitat en la secció de València de la Reial Societat Espanyola d'Història Natural. Si atenem la taula 1, que ens mostra el nombre total de comunicacions en la secció de naturals per congrés, el nombre de comunicacions fetes per residents valencians a la mateixa secció, i el percentatge corresponent, que assoleix un 11 % en el conjunt de tots els congressos, tenim una evidència més formal de la reeixida implantació de l'Associació Espanyola per al Progrés de les Ciències entre els naturalistes valencians.

⁸ Més detalls sobre la fundació i els primers temps de l'Associació Espanyola per al Progrés de les Ciències, a Català (2003).

TAULA 1. Nombre total de comunicacions de la secció de ciències naturals en els congressos de l'Associació Espanyola per al Progrés de les Ciències, nombre de comunicacions d'autors residents al País Valencià, i percentatge d'aquest respecte del total. [Font: elaboració pròpia, a partir de les actes dels congressos esmentats]

Number of presentations on natural sciences section within the meetings of Spanish Association for the Advancement of Science, total and residing in Valencian country authors, and corresponding percentage.

<i>Congrés</i>	<i>Total de comunicacions en la secció</i>	<i>Comunicacions d'autors residents al País Valencià</i>	<i>Percentatge</i>
Saragossa, 1908	27	4	14,8
València, 1910	12	3	25,0
Granada, 1911	18	1	5,5
Madrid, 1913	14	2	14,3
Valladolid, 1915	18	0	0,0
Sevilla, 1917	30	3	10,0
Bilbao, 1919	17	1	5,9
Porto, 1921	22	3	13,6
Salamanca, 1923	18	3	16,7
Coïmbra, 1925	23	2	8,7
Cadis, 1927	23	2	8,7
Barcelona, 1929	22	3	13,6
Lisboa, 1932	33	4	12,1
Santiago, 1934	5	0	0,0
TOTAL	282	31	11,0

Més enllà de l'evocació del passat

L'acostament al passat de les institucions sol ser promogut per un desig legítim de recuperar la memòria històrica i reivindicar, així, els valors que han animat la vida de les institucions en qüestió. Atansar-se a açò, però, significaria balafiar les grans possibilitats que té la història social de la ciència per oferir una aproximació crítica a la conformació de les tradicions de recerca, tot inserint-les en els contextos. Amb el fet d'oferir les reflexions contingudes en aquest article dins d'una revista dirigida a naturalistes, més que no a historiadors de la ciència, l'autor pretén comunicar-los les inquietuds intel·lectuals que animen la tasca dels segons, quan aquesta es centra en l'estudi de l'associacionisme naturalista. Cal no oblidar que, al capdavant, els custodis habituals del llegat històric de les societats d'història natural són els mateixos naturalistes, i ells seran els que han de garantir que aquest llegat continue engrandint-se. Més enllà d'un recurs d'evocació, la història de les societats natura-

listes, i més si estan referides a contextos locals, pot esdevenir una eina d'enorme capacitat per enfocar i resoldre problemes historiogràfics de gran complexitat que, alhora, poden portar llum a situacions que es viuen en el present.

Un cas on l'estudi de l'associacionisme s'ha revelat especialment fructífer és el de la demarcació entre naturalistes professionals i aficionats, i de les interrelacions que hi ha entre ambdós suposats col·lectius. Com assenyala Desmond (2001), els processos de professionalització han de veure's de manera més inclusiva que com s'havia fet fins a èpoques recents. Bàsicament, podríem dir que cal fugir de visions de caire retrospectiu, plenes a més d'assumpcions positivistes, com per exemple pensar que la professionalització és un procés inevitable i desitjable per al progrés científic, i que al capdavant, suposaria una presentació dels professionals des d'un pla de superioritat substantiva respecte als aficionats. En el seu estudi sobre les relacions entre aficionats i professionals a Yorkshire (Anglaterra) a final del segle XIX, Alberti (2001) ha pogut mostrar,

gràcies a haver optat per un enfocament de cas local, com hi ha una varietat de pràctiques i d'identitats d'aficionats, fins i tot en un àmbit tan relativament reduït, i que certs recels dels professionals enfront dels aficionats, són més aviat recels davant les pràctiques d'alguns aficionats molt concrets. Naturalment, asseynala també com els professionals, a la cerca d'objectius científics i socials concrets, busquen el suport dels aficionats. Un fet semblant podem trobar, per al cas valencià, en l'actitud de Celso Arévalo, a qui podem considerar un professional de la història natural, que quan va impulsar la fundació de la secció de València trobà no tant el suport dels naturalistes professionals amb àmplia i contrastada experiència científica —de fet, l'herpetòleg i paleontòleg Eduard Boscà, que es jubilà com a catedràtic de la universitat quasi alhora que Arévalo engegava les seues iniciatives, que era a més director de la col·lecció paleontològica de mamífers sud-americans de la qual era propietari l'Ajuntament de València, i que estava avalat per una excel·lent trajectòria científica, no s'incorporà a la secció quasi fins al trasllat a Madrid d'Arévalo (Català, 1995)—, com el dels aficionats i, singularment, el d'eixa especial categoria de personatges que eren els professors d'història natural dels col·legis religiosos, i que acabaren per ser uns actius col·laboradors en les tasques del Laboratori d'Hydrobiologia Espanyola i uns fervents legitimatadors de la tasca empresa pel seu amic Arévalo (Català, 1996b). De manera encara més conspícua, podem esmentar el cas dels professionals inserits a l'Estació de Fitopatologia Agrícola de Burjassot, que des dels anys centrals de la dècada dels vint duïen endavant aplicacions de protocols de lluita biològica contra algunes plagues dels conreus agrícoles, alhora que iniciaven investigacions originals en el mateix camp (Català, 2002). És significatiu que aquests professionals, i en concret el director de l'Estació, l'enginyer Frederic Gómez Clemente, feren de nou ús de la secció —el mateix Gómez Clemente arribà a presidir-

la— per trobar suport del col·lectiu de naturalistes valencians, on trobem entomòlegs que, fora del cas d'Emili Moróder, que treballava al gabinet d'història natural de la Universitat de València amb un càrrec tècnic, i dels mateixos entomòlegs de l'Estació, eren aficionats que es guanyaven la vida amb unes altres ocupacions (Català, 1998).

Els casos descrits ens donen peu per introduir una altra perspectiva, per a la qual l'estudi de les societats naturalistes en contextos locals pot resultar profitós. Ens referim a la recepció i formació de coneixement general en eixos contextos locals. Schneider (2000) ha pogut mostrar com Stephen Forbes, reconegut com a un dels fundadors de l'ecologia, concebí i desenvolupà el seu influent article: «The Lake as a Microcosm» (1887), en el context local de l'Illinois Natural History Survey; un coneixement local i una política ambiental local, permeteren la formulació d'uns conceptes d'abast i profit general. Igualment, Elliott (2003) ha estudiat com les teories evolucionistes d'Erasmus Darwin i Herbert Spencer, d'indubtable influència general, es presenten arrelades, modelades i desenvolupades dins la comunitat científica de la ciutat de Derby i de la seua Societat de Filosofia. Per al cas valencià, podem veure com els treballs de l'entomòleg Modest Quilis, soci de la secció de València, referits a les relacions interespecífiques en els casos de lluita biològica estudiats a l'Estació de Burjassot, receptius a les noves orientacions de la dinàmica de poblacions i, en tot cas, amb aportacions originals, s'han d'inserir en el context favorable de recepció de les idees de la naixent ecologia que creà Celso Arévalo en el si de la secció de València, i de la continuïtat del qual tenim evidències clares (Català, 1998, 2002).

Lògicament, la inserció dels processos associatius en el context local ens permet entendre millor, per reversió, les pròpies peculiaritats d'eixos processos. Si hi ha un personatge clau en la situació ací superficialment descrita per al cas valencià, és el de Lluís Pardo, el deix-

---

ble directe, col·laborador i continuador de la tasca de Celso Arévalo, tant pel que fa als treballs en el laboratori hidrobiològic i a l'Institut General i Tècnic, com a l'animació de la secció de València (Català 1998). Pardo, a més, s'implicà activament en les altres associacions ja esmentades: va formar part de la directiva del comitè local de l'Associació Espanyola per al Progrés de les Ciències (Associació, 1924, 1927, 1929), va ser soci de la Societat Ibèrica de Ciències Naturals i de la Institució Catalana d'Història Natural, a les revistes de les quals va publicar alguns articles, i va arribar a presidir el 1935 la Societat Entomològica d'Espanya (Societat Entomològica, 1935). Pardo, a més, era sensible a les propostes dels moviments que optaven des d'un valencianisme de caire no polític per una recuperació dels elements culturals que s'estimaven propis del fet valencià. Pardo, interessat en la cultura autòctona, recuperador de les denominacions populars d'animals i plantes, no escrigué mai en català, paradoxalment; ni tan sols quan col·laborà en el *Bulletí* de la Institució. A banda d'una possible actitud personal anticatalanista, gens estranya en els partidaris dels moviments valencianistes al·ludits, el mode d'actuar de Pardo reflecteix com, malgrat el dinamisme demostrat pel col·lectiu de naturalistes valencians i el potencial derivat tant del nombre de cultivadors com de la qualitat d'algunes aportacions científiques, aquest col·lectiu no estava tanmateix en condicions d'impulsar una iniciativa associativa diferenciada culturalment i geogràficament com va ser el cas de la Institució Catalana d'Història Natural. Tampoc no va ser capaç aquest col·lectiu –i en açò trobem també un paral·lel personal en l'actitud quasi masoquista de Pardo, a qui ningú, començant pel seu mentor Arévalo, no semblava capaç d'oferir-li una carrera laboral estable, i ell, encara que es queixava privadament, semblava evitar la confrontació directa (Casado, 1997)– de fer el mateix que Navàs a Saragossa, amb la Societat Aragonesa de Ciències Naturals i la Societat

Entomològica d'Espanya, per la repugnància a entrar en conflicte amb els cercles dominants madrilenys. A la fi, l'opció per integrar-se dins la societat científica dominant quan es va consolidar la iniciativa d'una secció local malgrat la desaparició de l'escena del seu impulsor, no deixava de ser sinó expressió del conservadorisme estructural del col·lectiu de naturalistes valencians, relacionat amb la base social burgesa i urbana que es reflecteix en el ventall d'adscripcions professionals que revela el conjunt de socis de la secció de València. D'acord amb Cucó (1971: 64), la cohesió interna de la burgesia valenciana, com a classe, només descansava realment en la seua passivitat social i el seu conservadorisme, trets als quals hauríem d'afegir la inexistència d'una opció política nacionalista amb força reivindicativa. Malgrat que el tarannà personal més actiu d'alguns dels socis de la secció tractara de trencar amb el llast de la passivitat, i fins i tot no tots foren ideològicament conservadors, la base social acabà per condicionar les possibilitats de les iniciatives empreses, totes les quals –la mateixa secció de València, el laboratori hidrobiològic, un intent de formar un museu regional i un altre d'impulsar un centre integrat d'investigació naturalista (Català, 1997b)– s'acabaren extingint abans de l'adveniment del règim franquista.⁹ Només l'Estació de Fitopatologia, que no era fruit de la iniciativa privada del col·lectiu de naturalistes, sinó fruit d'una política pública impulsada pel govern espanyol, trobà continuïtat, encara que disminuïda per l'absència d'un suport efectiu per part del col·lectiu.

Conclusions

Mitjançant l'estudi del cas particular de l'associacionisme al País Valencià en el primer terç del segle xx, hem pogut comprovar com la

⁹ Malgrat que va tenir una refundació nominal després de la Guerra Civil, l'activitat de la secció de València sembla que quedà tan esmorteïda que es pot considerar que, a la pràctica, no funcionava.

complexitat del procés, si el situem en el context local i general pertinent, pot il·luminar perspectives més amples d'estudi al voltant de la dimensió social de la pràctica de la història natural.

Els naturalistes valencians s'integraren en les propostes associatives que el col·lectiu estatal havia engegat. Podem considerar que l'adhesió va ser massiva en el cas de la Reial Societat Espanyola d'Història Natural, l'única societat naturalista que havia estat capaç d'integrar, gràcies a la seua perllongada trajectòria i al seu ben guanyat prestigi, tant els naturalistes adscrits als centres de recerca ben establerts i amb reconeixement oficial, com els cultivadors privats —els quals podríem considerar, només de forma superficial, aficionats— de la història natural. La fundació el 1913 de la secció de València dins aquesta societat, no va ser sinó el resultat combinat de la iniciativa personal d'un personatge com Celso Arévalo, que volia impulsar un programa diferenciat i institucionalitzat de recerca hidrobiològica, en el si d'un col·lectiu, el dels naturalistes valencians, prou nombrós i en el qual, fins a la data, s'esdevenien iniciatives de recerca, fiades en tot cas a la intenció personal de cada individu. Ben al contrari, les altres associacions naturalistes que hi havia a l'Estat —la Societat Aragonesa de Ciències Naturals, la Societat Entomològica d'Espanya i la Institució Catalana d'Història Natural— només atragueren aquells naturalistes valencians que sintonitzaven amb els trets distintius de les tres entitats: distanciament respecte dels centres oficials de recerca i l'àmbit acadèmic públic, desconfiança institucional i ideològica respecte dels cercles dominants de la història natural espanyola —radicats fonamentalment a Madrid— i, habitualment, tendències confessionals. El cas de l'Associació Espanyola per al Progrés de les Ciències —una societat que integrava naturalistes, però que no era específicament naturalista— resulta particular; aquesta entitat va tenir una adhesió prou estesa entre els naturalistes valencians per raó de les seues escasses exigències de participació —la seua activitat fonamental va ser l'organització amb caràcter bianual d'un congrés— i de la seua

amplitud ideològica —forçada per les peculiars circumstàncies que caracteritzaren la seua fundació—.

La secció de València de la Reial Societat Espanyola d'Història Natural va ser, al capdavant, l'única entitat associativa amb possibilitats reals d'articular una tasca corporativa en el si del col·lectiu de naturalistes valencians, tot trencant les possibles distàncies i diferències de criteri entre els naturalistes adscrits a centres oficials de recerca i ensenyament, els adscrits a uns altres centres, com ara els col·legis religiosos, i els estudiosos privats. Alhora, va ser el fòrum des d'on es van difondre noves perspectives teòriques i de pràctica científica en el si de d'aquest col·lectiu, amb els casos particulars de l'estudi de l'ecologia de les aigües continentals i el control biològic de les plagues, com a exemples més reeixits.

Malgrat el dinamisme demostrat pel col·lectiu de naturalistes valencians, fet palès de manera particular en les activitats de la secció de València, el ben cert és que no li era possible dur endavant una iniciativa associativa diferenciada culturalment i geogràficament, ni tampoc escapolar-se de les directrius que emanaven dels cercles dominants madrilenys. Tot açò va ser el resultat lògic del conservadorisme que caracteritzava el col·lectiu de naturalistes valencians independentment de les opcions ideològiques particulars de cadascun dels membres, i a la fi, impossibilità la consolidació d'una pràctica naturalista institucionalitzada i la possibilitat que perdurés l'impuls associatiu.

Agraïments

Aquest treball és fruit de l'activitat de l'autor com a investigador doctor contractat pel CSIC dins el programa I3P finançat pel Fons Social Europeu, amb la línia pròpia «Historia del conocimiento del medio ambiente en España. Bases científicas e impacto social», i que s'inscriu en els projectes «Evolución, medio ambiente y sociedad en la España contemporánea: estudios sobre la actividad, difusión y repercusión de las ciencias naturales» del Mi-

nisteri de Ciència i Tecnologia (BHA2003-04414-C03-02 finançat amb fons FEDER), i «Instituciones valencianas: pasado y presente» de la Universitat Cardenal Herrera-CEU (PRUCH 03-12).

L'autor vol agrair també l'encoratjador estímul que trobà en els socis de la Societat Valenciana d'Història Natural i en el doctor Joan Pino (CREAF, UAB), per tal de dur endavant aquest treball.

Bibliografia

- ACTAS. 1909. Actas. In: *Actas y Memorias del Primer Congreso de Naturalistas Españoles celebrado en Zaragoza los días 7-10 de Octubre de 1908*. Pedro Carra. Zaragoza. p. 3-50.
- ALBERTI, S. J. M. M. 2001. Amateurs and Professionals in one County: Biology and Natural History in Late Victorian Yorkshire. *J. History Biology*, 34: 115-147.
- ALLEN, D. E. 1994. *The Naturalist in Britain. A Social History*. ed. 2. Princeton University Press. Princeton.
- ASOCIACIÓN ESPAÑOLA PARA EL PROGRESO DE LAS CIENCIAS. 1913. *Congreso de Madrid. 15-20 junio-1913*. Eduardo Arias. Madrid.
- ASOCIACIÓN ESPAÑOLA PARA EL PROGRESO DE LAS CIENCIAS. 1916. *Lista de socios.- Estatutos.- Cuentas generales*. Eduardo Arias. Madrid.
- ASOCIACIÓN ESPAÑOLA PARA EL PROGRESO DE LAS CIENCIAS. 1918. *Lista de socios.- Estatutos.- Cuentas generales*. Alrededor del Mundo. Madrid.
- ASOCIACIÓN ESPAÑOLA PARA EL PROGRESO DE LAS CIENCIAS. 1920. *Lista de socios.- Estatutos.- Estado económico*. Eduardo Arias. Madrid.
- ASOCIACIÓN ESPAÑOLA PARA EL PROGRESO DE LAS CIENCIAS. 1922. *Lista de socios.- Estatutos.- Cuentas generales*. Talleres Poligráficos. Madrid.
- ASOCIACIÓN ESPAÑOLA PARA EL PROGRESO DE LAS CIENCIAS. 1924. *Lista de socios.- Estatutos.- Cuentas generales*. Talleres Poligráficos. Madrid.
- ASOCIACIÓN ESPAÑOLA PARA EL PROGRESO DE LAS CIENCIAS. 1927. *Lista de socios.- Estatutos.- Cuentas generales*. Talleres Poligráficos. Madrid.
- ASOCIACIÓN ESPAÑOLA PARA EL PROGRESO DE LAS CIENCIAS. 1929. *Lista de socios.- Estatutos.- Cuentas generales*. Martosa. Madrid.
- AUSEJO, E. 1993. *Por la ciencia y por la patria: la institucionalización científica en España en el primer tercio del siglo XX. La Asociación Española para el Progreso de las Ciencias*. Siglo XXI. Madrid.
- BACH, C. & COMPTE, A. 1997. La Entomología moderna en España. Su desarrollo: de los orígenes a 1960. *Boletín de la Sociedad Entomológica Aragonesa*, 20: 367-392.
- BARATAS DÍAZ, L. A. & FERNÁNDEZ PÉREZ, J. (Eds.). 1998. Aproximación histórica a la Real Sociedad Española de Historia Natural. *Mem. Real Soc. Española Hist. Nat.*, 1. [Segona època]
- BARATAS DÍAZ, L. A. & GOMIS BLANCO, A. 1998. La Real Sociedad Española de Historia Natural: Una historia singular. *Arbor*, 159(625): 109-122.
- BASTERO MONSERRAT, J. J. 1989. *Longinos Navás, científico jesuita*. Universidad de Zaragoza. Zaragoza.
- BLAS, M. 1987. Aspectes històrics de l'estudi dels insectes als Països Catalans. In: *Història Natural dels Països Catalans. 10. Artròpodes II* (R. Folch. Dir.). Enciclopèdia Catalana. Barcelona. p. 67-79.
- BOLÍVAR Y URRUTIA, I. 1940. La Sociedad Española de Historia Natural. *Rev. Soc. Mexicana Hist. Nat.*, 1(2): 87-95.
- CAMARASA, J. M. 1989. *Botànica i botànics dels Països Catalans*. Enciclopèdia Catalana. Barcelona.
- CAMARASA, J. M. 2000. *Cent anys de passió per la Natura. Una història de la Institució Catalana d'Història Natural 1899-1999*. Institució Catalana d'Història Natural. Barcelona.
- CASADO DE OTAOLA, S. 1994a. La fundación de la Sociedad Española de Historia Natural y la dimensión nacionalista de la Historia Natural en España. *Bol. Institución Libre Enseñanza*, 19: 45-64.
- CASADO DE OTAOLA, S. 1994b. *Los naturalistas del cambio de siglo y la introducción de la ecología en España, de 1868 a 1936*. Universidad Autónoma de Madrid. Madrid. [Tesi doctoral]
- CASADO DE OTAOLA, S. 1997. *Los primeros pasos de la ecología en España*. Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación. Publicaciones de la Residencia de Estudiantes. Madrid.
- CATALÀ GORGUES, J. I. 1995. La fundació i el període inicial de la secció de València de la Real Sociedad Española de Historia Natural (1913-1923). In: *Actes de les III Trobades d'Història de la Ciència i de la Tècnica als Països Catalans* (C. Puig-Pla; A. Camós; J. Arrizabalaga; P. Bernat. Coords.). SCHCT. Barcelona. p. 153-161.
- CATALÀ GORGUES, J. I. 1996a. La geologia i la paleontologia en la secció de Valencia de la Real Sociedad Española de Historia Natural (1913-1936). *Geogaceta*, 19: 189-191.
- CATALÀ GORGUES, J. I. 1996b. Los religiosos en la Sección de Valencia de la Real Sociedad Española de Historia Natural (1913-1936). *Real Soc. Española Hist. Nat. (XII Bienal)*. Tomo Extraordinario del 125 Aniversario. p. 484-488.
- CATALÀ GORGUES, J. I. 1997a. Carlos Pau y la sección de Valencia de la Real Sociedad Española de Historia Natural. *Bol. Instituto de Cultura Alto Palancia*, 5: 71-74.
- CATALÀ GORGUES, J. I. 1997b. El Museu Regional i el Palau de les Ciències Naturals: Inicatives d'institucionalització de la història natural a la València del primer terç del segle xx. In: *Actes de les IV Trobades d'Història de la Ciència i de la Tècnica als Països Catalans* (G. Blanes Nadal; L. Garrigós. Coords.). SCHCT. Barcelona. p. 119-126.
- CATALÀ GORGUES, J. I. 1998. La secció de Valencia de la Real Sociedad Española de Historia Natural (1913-1936). *Mem. Real Soc. Española Hist. Nat.*, 1: 47-63.
- CATALÀ GORGUES, J. I. 2000. *Los cultivadores de la historia natural en España (1909-1940)*. Universidad de Valencia. Valencia. [Tesi doctoral]
- CATALÀ GORGUES, J. I. 2001. La historia natural y los naturalistas en la España contemporánea: algunos problemas de delimitación conceptual. *Ingenium*, 7: 131-140.
- CATALÀ GORGUES, J. I. 2002. L'Estació de Fitopatologia Agrícola de Burjassot: Noves idees científiques per a nous problemes agraris al primer terç del segle

- xx. In: *Actes de la VI Trobada d'Història de la Ciència i de la Tècnica als Països Catalans* (G. Blanes Nadal; L. Garrigós. Coords.). SCHCT. Barcelona. p. 281-286.
- CATALÀ GORGUES, J. I. 2003. Confessionalitat i laïcisme. La fundació de l'Associación Española para el Progreso de las Ciencias. *Afers*, 18(46): 565-590.
- CUCÓ GÍNER, A. 1971. *El valencianisme polític*. Lavinia. Barcelona.
- DESMOND, A. 2001. Redefining the X Axis: «Professionals», «Amateurs» and the Making of Mid-Victorian Biology. *J. History Biology*, 34: 3-50.
- ELLIOTT, P. 2003. Erasmus Darwin, Herbert Spencer, and the Origins of the Evolutionary Worldview in British Provincial Scientific Culture, 1770-1850. *Isis*, 94: 1-29.
- GOMIS BLANCO, A. 1996a. Documentos del siglo XIX en el Archivo de la Real Sociedad Española de Historia Natural. In: *Real Sociedad Española de Historia Natural (XII Bienal). Tomo Extraordinario del 125 Aniversario*. Real Sociedad Española de Historia Natural. Madrid. p. 501-504.
- GOMIS BLANCO, A. 1996b. Real Sociedad Española de Historia Natural. *Mundo Científico*, 16: 228-239.
- HERNÁNDEZ PACHECO, E. 1949. Antecedentes, origen y desarrollo de la Sociedad Española de Historia Natural. *Bol. Real Soc. Española Hist. Nat.*, Extraordinario del 75 Aniversario: 45-61.
- HORMIGÓN, M. 1987. El primer congreso de la Asociación Española para el Progreso de las Ciencias. In: *Cinquanta anys de ciència i tècnica a Catalunya. Entorn l'activitat científica d'E. Terradas (1883-1950)*. Institut d'Estudis Catalans. Barcelona. p. 121-133.
- LÓPEZ PIÑERO, J. M. & NAVARRO BROTONS, V. 1995. *Història de la Ciència al País Valencià*. Alfons el Magnànim. València.
- MARTÍNEZ SANZ, J. L. 1981. *Medio siglo de ciencia española: la Sociedad Española de Historia Natural*. Universidad Complutense. Madrid. [Tesi doctoral]
- MATEO SANZ, G. 1996. *La correspondencia de Carlos Pau: Medio siglo de historia de la Botánica española*. Edición del autor. Valencia.
- NAVÁS, L. 1910. El segundo Congreso de la Asociación Española para el Progreso de las Ciencias celebrado en Valencia los días 15-20 de Mayo de 1910. *Razón y Fe*, 27: 364-368.
- NAVÁS, L. 1911a. Algunos neurópteros del Museo de Madrid. In: *Asoc. Española Progr. Ciencias. Congreso de Valencia*. Eduardo Arias. Madrid. Vol. 5. p. 91-97.
- NAVÁS, L. 1911b. Observaciones sobre algunos órganos de las alas de los neurópteros. In: *Asoc. Española Progr. Ciencias. Congreso de Valencia*. Eduardo Arias. Madrid. Vol. 5. p. 99-104.
- NAVÁS, L. 1912a. Perlinos (Ins. Neur.) de España. In: *Asoc. Española Progr. Ciencias. Congreso de Granada*. Eduardo Arias. Madrid. Vol. 5. p. 129-134.
- NAVÁS, L. 1912b. Progresos realizados por las ciencias naturales en España durante el siglo XX. In: *Asoc. Española Progr. Ciencias. Congreso de Granada*. Eduardo Arias. Madrid. Vol. 5. p. 119-127.
- PAN, I. del. 1949. Influencia de la Real Sociedad Española de Historia Natural en la divulgación y enseñanza de las ciencias naturales. *Bol. Real Soc. Española Hist. Nat.*, Extraordinario del 75 Aniversario: 29-44.
- PELAYO LÓPEZ, F. 1999. La repercusión del evolucionismo en la Sociedad Española de Historia Natural. In: *El darwinismo en España e Iberoamérica* (T. F. Glick; R. Ruiz; M. A. Puig Samper. Coords.). CSIC/Doce Calles/UNAM. Madrid. p. 115-131.
- PEREJÓN RINCÓN, A. 1999. Naturalistas aragoneses en la Real Sociedad Española de Historia Natural: la sección de Zaragoza, 1898-1936. In: *VI Jornadas Aragonesas de Paleontología* (J. A. Gámez Vintaned; E. Liñán. Eds.). Institución Fernando el Católico (CSIC). Diputación de Zaragoza. Zaragoza. p. 59-85.
- PUJULA DILMÉ, J. 1911. El principio filogenético y el teleológico en biología (Aplicación de éste a algunos datos anatómico-histológicos sobre el *Rosmarinum officinalis* L.). In: *Asoc. Española Progr. Ciencias. Congreso de Valencia*. Eduardo Arias. Madrid. Vol. 5. p. 81-89.
- REAL SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HISTORIA NATURAL. 1907. Sesión del 3 de Diciembre de 1907. *Bol. Real Soc. Española Hist. Nat.*, 7: 385-392.
- REAL SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HISTORIA NATURAL. 1908. Sesión del 8 de Enero de 1908. *Bol. Real Soc. Española Hist. Nat.*, 8: 61-64.
- SALA CATALÁ, J. 1981. El evolucionismo en la práctica científica de los biólogos españoles del siglo XIX. *Asclepio*, 33: 81-125.
- SALA CATALÁ, J. 1982. Cambio de paradigma y polémica científica entre los biólogos españoles (1860-1922). *Asclepio*, 34: 239-263.
- SALA CATALÁ, J. 1984a. Conflictos y paradigmas en la biología de la segunda mitad del siglo XIX. In: *Actas del II Congreso de la Sociedad Española de Historia de las Ciencias* (M. Hormigón. Ed.). SEHC. Zaragoza. Vol. 3. p. 277-291.
- SALA CATALÁ, J. 1984b. Los biólogos españoles entre 1860 y 1922: una sociedad científica en cambio. Su descripción. In: *Actas del II Congreso de la Sociedad Española de Historia de las Ciencias* (M. Hormigón. Ed.). SEHC. Zaragoza. Vol. 2. p. 379-410.
- SALA CATALÁ, J. 1985. Previsiones ideológicas en la institucionalización de la investigación biológica en España durante el siglo XIX. In: *La ciencia moderna y el Nuevo Mundo* (J. L. Peset. Ed.). CSIC. Sociedad Latinoamericana de Historia de las Ciencias y de la Tecnología. Madrid. p. 327-347.
- SALA CATALÁ, J. 1987. *Ideología y Ciencia Biológica en España entre 1860 y 1881. La difusión de un paradigma*. CSIC. Madrid.
- SCHNEIDER, D. W. 2000. Local Knowledge, Environmental Politics, and the Founding of Ecology in the United States. Stephen Forbes and «The Lake as a Microcosm». *Isis*, 91: 681-705.
- SOCIEDAD ARAGONESA DE CIENCIAS NATURALES. 1902-1918. Catálogo de los señores socios de la Sociedad Aragonesa de Ciencias Naturales. *Bol. Soc. Aragonesa Ci. Nat.*, 1: 198-203; 3: 7-13; 4: 5-13; 5: 5-14; 6: 5-14; 7: 5-15; 8: 5-15; 9: 5-15; 10: 5-16; 11: 7-18; 12: 5-16; 13: 5-16; 14: 5-16; 15: 5-16; 16: 5-16; 17: 5-16.
- SOCIEDAD ENTOMOLÓGICA DE ESPAÑA. 1918-1935. Catálogo de los señores socios, *Bol. Soc. Entomol. España*, 1: 5-8; 2: 1-7; 3: 5-13; 4: 5-14; 5: 5-14; 6: 5-15; 7: 5-15; 8: 5-16; 9: 5-15; 10: 5-16; 11: 5-16; 12: 5-16; 13: 5-15; 14: 5-14; 15: 5-12; 16: 5-12; 17: 5-12; 18: 5-11.
- SOCIEDAD IBÉRICA DE CIENCIAS NATURALES. 1919-1936. Catálogo de los señores socios de la Sociedad Ibérica de Ciencias Naturales. *Bol. Soc. Ibérica Ci. Nat.*, 18: 5-15; 19: 5-16; 20: 5-19; 21: 7-23; 22: 5-22; 23: 5-23; 24: 5-22; 25: 5-22; 26: 8-24; 27: 6-22; 28: 6-21; 29: 6-20; 30: 6-21; 32: 5-14; 33: 5-12; 34: 5-12; 35: 5-12.